

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի ներկա պրակում հավաքված են այժմյան Իջևանի շրջանի ճարտարապետական հուշարձանների որմերին իրրագրված կամ ներկանյութերով գրված 365 արձանագրություններ, որոնք կարևոր և արժանահավատ աղբյուրներ են պատմական Հայաստանի այս շրջանի քաղաքական պատմության, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, կենցաղի ու մշակույթի ուսումնասիրության համար:

Հնում Աղստևի արգասաբեր հովիտը և այն եղերող անտառապատ լեռնալանջերը կազմում էին միջնադարյան Հայաստանի Գուգարքի նահանգի Կողբո-իտր գավառի մի մասը: Ավելի ուշ, արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում և հետագայում այդ շրջանն անվանվել է Կայենի գավառ կամ Սևորգյաց երկիր, իսկ նրա հյուսիս-արևելյան հատվածը՝ նաև Մահկանաբերդ:

Բազրատունիների դարաշրջանից այստեղ հատ ու կենտ հուշարձաններ են պահպանվել՝ Մորո ձորո խաչաձև հատակագծով եկեղեցին և երկրի հյուսիսային սահմանները հսկող մի քանի ամրոցներ (Բուդուր, Մանթաշ, Աղջկա-րերդ և այլն): Կայենի և Մահկանաբերդի շինարարական մշակութային կյանքի աննախադեպ ծաղկումը տեղի է ունենում XII—XIV դարերում, երբ այդ դավառներն անցնում են Մահկանաբերդի Արծրունիների և Զաքարյան իշխանների տիրապետության տակ: Կառուցվում կամ նորոգվում են մի շարք վանական նշանավոր համալիրներ՝ Հաղարծնի, Նոր Գետիկի, Մակարա, Դեղձուտի, Ուլվեղի, Կիրանց, Առաքելոց և այլ վանքերը, առևտրական տարանցիկ ճանապարհների վրա կառուցված Առաքելոց, Կոմանիձոր ավանները, Ասլահի, Սրանոցի կամուրջներն ու կարավանատները, նոր բերդեր ու ամրոցներ (Բերդաքար):

Այստեղ են ապրել և ստեղծագործել միջնադարյան Հայաստանի ակնառու ուսումնական այրեր Մխիթար Գոշը, Խաչատուր Տարոնացին, Կիրակոս Գանձակեցին, Հովհաննես Արմանեցին, ճարտարապետ-քանդակագործ վարպետներ՝ Հաղարծնի հոյակերտ սեղանատունը կառուցող Գրիգորէսն ու Մինասը, Գոշավանքի նրբաքանդակ խաչարձանները կերտող հռչակավոր Պաղոսը, Մակարավանքի հուշարձանները քանդակագործող Նրիտասարդը, Դեղձուտի վանքի զարդաքանդակների հեղինակներ Քաղաքն ու Պաղոսը և շատ ուրիշներ: Առանձնապես նշանակալից է Հայաստանի և այս գավառի հոգևոր ու մշակութային կյանքում Մխիթար Գոշի ունեցած վիթխարի վաստակը: Նա հիմնադրեց Նոր Գետիկի կենտրոնը և վանական դպրոցը՝ բարձր զարգացած դպրության մեջ գրչության, բազմաթիվ աշակերտներով, որոնք այլուր շարունակեցին իրենց մեծ ուսուցչի վեհ գործը:

Կայենի և Մահկանաբերդի վերահիշյալ կենտրոններում բարձր զարգաց-

ման հասավ նաև ձեռագրերի արտագրության և վիմագրության արվեստի։ Ն. Գետիկի, Դեղձուտի, Հաղարծնի վանքերը գրչագրությունը ուսանելու էին գալիս նույնիսկ կենտրոնական Հայաստանի կամ Արցախյան աշխարհի գրչության օջախներից։ Պահպանված վիմական արձանագրությունների հնագրական հատկությունների ուսումնասիրությունից երևում է, որ այստեղ գործել են հմուտ փորագրող-գծողների և կաղմող-նկարիչների բաղմաթիվ սերունդներ, որոնք ստեղծել են վիմագրության իրենց ինքնուրույն ոճն ու դպրոցը՝ ճոխացնելով ավանդներով հարուստ հայկական հնագրության մշակույթը։

Ն. Գետիկի վանքում բարձր կատարելության է հասնում քարի սրբատաշ մակերեսի կամ ծեփածակությի վրա ներկայություններով արձանագրելու արվեստը, որը Հայաստանի մյուս գավառներում հաղվադեպ էր կիրառվում։

Սույն պրակում տեղավորված վիմական արձանագրությունները մեծ մասամբ վատ են պահպանվել։ Ժամանակի, բնության և մարդու ավերածությունների հետևանքով շատ բնագրեր հողմահարվել, եղծվել, անընթեռնելի են դարձել և դժվար են վերականգնվում։ Անցյալ դարի կեսերից սկսած այդ արձանագրությունների մի մասը ընդօրինակվել և հրատարակվել է Հ. Շահխաթունյանցի, Ս. Զալալյանցի, Մ. Բարխուդարյանցի, Մ. Սմբատյանցի, Մ. Տեր-Մովսիսյանի և ուրիշ տեղագրողների երկերում։ Սակայն նախկին հրատարակումները չեն կարող բավարարել արդի արձանագրագիտության պահանջները, քանի որ հարադատ չեն քարի վրա փորագրվածին, թերի են և գիտական-քննական չլինելով՝ հնարավորություն չեն ընձեռում յուրաքանչյուր առանձին դեպքում ստուգելու վերծանության հավաստիությունը։ Իբրև ընդհանուր կանոն, անցյալ դարում ընդօրինակվել են միայն լավ երևացող, դյուրին ընկալվող բնագրերը, եղծված, հողմահարված, դժվար մատչելի արձանագրությունները դուրս են մնացել տեսադաշտից։ Ավելի բարվոք են վերջին ժամանակներս հրատարակված վերծանությունները (Գ. Սարգսյան, Հ. Եղիազարյան, Հռ. Զանփուլադյան), սակայն սրանք ևս չունենալով բնագրերի լուսանկար կամ գծագիր պատկերներ, ամենաանհրաժեշտ բացատրականներ և, լիակատար չլինելով, շատ բան չեն ավելացնում նախկինում հրատարակվածներին։

Ներկա հատորն այժմյան Իջևանի շրջանի տարածքում պահպանված բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրությունների լիակատար հավաքածուն է։ Բնագրերը մեջ են բերվում ըստ առանձին բնակավայրերի, նրանց մերձակայքում տեղավորված հուշարձանների և վերջիններիս արտաքին կամ ներքին ճակատների։ Տրվում է նախ արձանագրության գծագիր պատճենումը, ապա նրա վերծանությունը՝ հատուկ նշաններով արտահայտելով սեփական վերականգնումները կամ հավելումները։ Այնուհետև մեջ են բերվում բնագրի մատենագիտությունը, կարևոր տարընթերցումները և հնարավորին չափ հանդամանալի մեկնաբանություններ։ Վիմական բնագրերի բացատրականում աշխատել ենք քիչ ծանոթ կամ առաջին անգամ հրապարակվող նյութերը ներկայացնել ավելի մանրամասն, իսկ լայնորեն հայտնի ու մեկնաբանված բնագրերի մասին նշել ենք համառոտակի՝ շարադրելով միայն նոր նկատառումները։

* * *

«Դիվանի» այս պրակի հեղինակներից Հռ. Զանփուլադյանը հավաքել և վերծանել է Հաղարծնի, Նոր Գետիկի, Զուխտակ վանքի և Մաթոսավանքի արձանագրությունները, իսկ Ս. Ավագյանը՝ Իջևանի շրջանի մնացած հուշարձաններին (Մակարավանք, Մորո ձորո վանք, Առաքելոց, Դեղձուտ, Սամսոն և այլն)։ Ծառիներ առաջ, դեռևս 1917 թ. Հաղարծնի և Գոշավանքի հուշարձանների արձանագրությունները ընդօրինակել էր ակադեմիկոս Հ. Օրբելին և ավելի ուշ՝ 1942 թ. իր սեպհի նյութերը տրամադրել Հռ. Զանփուլադյանին՝ տեղերում վերծանությունները նորից ստուգելու և լրացնելու հավաքածուն։

Հռ. Զտնփուլադյանը իր թեկնածուական դիսերտացիայի նյութ ունենալով «Մխիթար Գոշը և Ն. Գետիկի վանքը», բազմիցս եղել է Գոշավանքում և Հազարծնի վանքում՝ ի նորո ընդօրինակել պահպանված բնագրերը, ճշգրտել և ամբողջացրել հավաքածուները:

Սակայն սույն հատորը հրատարակության պատրաստելու ընթացքում, ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հանձնարարությամբ, Ս. Ավագյանը 1971—1972 թթ. այցելելով Զուխտակ վանք, Մաթոսավանք, Գոշավանք և Հազարծնի վանք հուշարձանախմբերը, նորից է ստուգել բոլոր վերծանությունները, նրանցում կատարել բազմաթիվ էական ուղղումներ, տյլև հավաքել, վերծանել նոր՝ հավաքածուից դուրս մնացած արձանագրություններ (Մաթոսավանք—8, Զուխտակ վանք—6, Հազարծնի վանք—3, Գոշավանք—21):

Այս վիմագրական գիտարշավին մասնակցել և արձանագրությունների ընդօրինակություններին օժանդակել են նաև Ս. Եսայանը, Ս. Մարտիրոսյանը և Խ. Վարդանյանը:

Պրակում զետեղված բոլոր արձանագրությունների, այդ թվում նաև՝ Հազարծնի, Ն. Գետիկի, Մաթոսավանքի, Զուխտակ վանքի բացատրականները և հուշարձանների նկարագրությունները կազմել է Ս. Ավագյանը: